

■ Məmməd Qocayev
professor

(Əvvəli ötən sayda)

Mitya Karamazov milli xarakter kimi

Mitya Karamazov qardaşları İvan və Alyoşadan fərqli olaraq öz davranışında və həyatında heç bir fəlsəfi görüşə, mə-nəvi prinsipə əsaslanmır. O, sadəcə olaraq yaşayır və öz yaşamında çox da düşünüb-daşınmadan, fəlsəfəçiliyə varmadan həyat duyğusuna əsaslanır. Odur ki, əgər romanın fəlsəfi mərkəzi İvan, dini, mistik mərkəzi isə Alyoşadır, onun hadisələr burulğanının mərkəzində Mitya dayanmışdır. Əgər İvan Avropanı və avropapərəstliyi, Alyoşa isə xalqı və xalqpərəstliyi təmsil edirsə, Mitya Karamazov sadəcə olaraq Rusiyanı, rus həyatını və rus milli psixologiyasını təmsil edir.

Dmitri Karamazov da özünə görə mürəkkəb və dərin xarakterə, güclü və ehtiraslı təbiətə malikdir. O, sanki özünü həyatın axarına atır, öz hərəkətlərini hansısa mə-nəvi, etik, dini prinsiplər işığında saf-çürük etməyə macal tapmır. Dmitri Karamazovun qəlbinin üst qatlarında tufanlar tüğyan edəndə onun dərinliklərində bir sakitlik hökm sürür. Am-

verəcək. Hələlik isə Mityanın həyatı səhvlər, ehtiraslar və çaşqınlıqlar girdabında keçir.

Mityanın həyatının bu iki mərhələsi: çaşqınlıqlar içində vurnuxması və nəhayət, ruhi istinadgahı tapması onun iki qadına vurulması ilə səciyyələnir. O, əvvəlcə Katerina İvanovnanı sevir, bu məğrur və gözəl general qızına vurulur. Bu vurğunluq, nədənsə, həm də nifrətə bənzəyir. Onun bu məhəbbətində bir nifrət qarışığı var. General qızının qarşısında Mitya özünü bir heç kimi görür. Bu da onun məğrur heysiyyətini sarsıdır. Vurğunluq da elə buradan başlayır - heysiyyətdən. Amma general qızı ona məhəl qoymur. Mitya Alyoşaya deyir: "Bilirsənmi, vurulmaq nə deməkdir? Vurulmaq hələ sevmək demək deyildir. Nifrətlə də sevmək olar". O, Katerina İvanovnanı bu cür əzablı nifrətlə sevirdi. Bu iki sevən sanki eqoizm döyüşünə çıxmışdılar. Hər biri öz üstünlüyünü təsdiq etmək istəyirdi. Eqoistlərin məhəbbəti bu cür olur. Əsl məhəbbətdə isə qürura yer olmur. O, Qruşenkanı bu cür sevcəkdi. Odur ki, Mityanın qəlbi həm gözəllikdə, həm də razillikdə təskinlik tapır. O, bu əks dəyərlərə eyni dərəcədə ehtiyac duyur. "Gözəllik dəhşətli bir şeydir!... Burada iblis Allahla vuruşur,

tardığını tapmış və doğma zəminə tapınmışdı. Mitya bu məhəbbət vasitəsilə həyata qayıtmaq istəyir və bunun mümkünliyinə inanırdı. Qruşenka onun üçün sadəcə olaraq gözəl qadın, məşuqə, həyat yoldaşı deyildi. Qruşenka onun üçün ideal idi - Dezdemonanın Otello üçün ideal olduğu kimi. Amma Mityanı da öz idealına qovuşmağa qoymadılar. Mityayla Otello arasında bir oxşarlıq da vardır: hər ikisi hərbiçidirlər, hər ikisi sadə və güclü şəxsiyyətdirlər, hər ikisi öz həyat təcrübəsindən insanlar haqqında heç də yaxşı qənaət əldə etməmişlər, hər ikisinin həyatında sevgili qadın bir ideal kimi qarşıya çıxmış və onu itirmək onlara çox ağır gəlmişdi. Mityanın da qəlbində güclü bir qısqanclıq baş qaldırır. Elə ki Qruşenka onun nəzarətindən itir, bir uşaq sadəlövlüylü ilə elə o saatda da onu qısqanmağa başlayır.

Bu arada Qruşenkanın keçmiş əri, polyak gəlib çıxır və onu görüşə çağırır. Qadının qəlbində ilk məhəbbəti, ilk gənclik ümidləri yenidən baş qaldırır və o, keçmiş əri ilə görüşə gedir. Bu həmin o anlar idi ki, Mitya Qruşenkanın Fyodor Pavloviç ilə olduğunu zənn edərək atasının evinə gəlmiş və onu öldürmək istəmişdi. Amma Qruşenka orada yox

arasında dolaşmış və qətl məsələsi onun boynunda qalacaq. Ona inanmadılar. Mitya günahsız olduğunu sübut edə bilmədi. Bu vəziyyətdən yalnız bir çıxış yolu var - taleyə tabe olmaq, aqibətin göndərdiyi bütün cəzalara mütləlik boyun əymək. Bu da o deməkdir ki, real dünyadan, "realizmdən" daxili, ruhi dünyaya adlamaq və onun həqiqətinə tapınmaq gərəkdir. İnsan yalnız orada özünə təskinlik tapar və haqq tapına bilər. Bu da qəlbin real dünyadan ruhi dünyaya, yer dəyərlərindən ilahi dəyərlərə, Pontil Pilat həqiqətindən İsa Məsih həqiqətinə üz tutmasıdır.

Bu keçid Mitya üçün sanki ayıq vəziyyətdən yuxu vəziyyətinə keçid kimi baş verir. Don Kixot da sanki yuxu dünyasında, rüyada yaşayırdı, ayıldı və ayılan kimi də real həyatı, onun həqiqətlərini dərk edərək, artıq yaşaya bilmədi, məhv oldu. Mityada əks proses baş verir: o real dünyanın yalanları içində vurnuxur, əzab çəkir və nəhayət, yuxu dünyasına dalır, oradan da birbaşa ruh aləminə varır. Bu ruh aləmində real dünyanın dəyərlərinin və həqiqətlərinin heç bir əhəmiyyəti yoxdur, ruh əhli onları görmür, görsə də, əhəmiyyət vermir. Onun üçün vacib olan ruhi dünyada, qəlb dünyasında baş verənlərdir. Yuxuda

Dostoyevskinin "Karamazov qardaşları" romanı dini-fəlsəfi epopeya kimi

ma bu, çox çəkmir və tez bir zamanda hadisələr və qəhrəmanın başına gələnlər Mityanın ruhunun dərinliyində uyuyan duyğuları hərəkətə gətirir və bu zəmandan etibarən biz Mityanın simasında artıq başqa bir insanı - həm dərinləndən duymağa, həm də düşünməyə qadın bir şəxsi görürük. Bu, sonralar baş verəcəkdir. Hələlikse Mitya hadisələrə selinə düşmüş və dərin ruhi vəziyyətdən, ilahi dəyərlərdən xəbərsiz yaşayır.

Mityanın üç yaşı olanda anası onu atıb hansısa seminaristə qoşulub qaçır. Uşağı nökər Qriqori öz himayəsinə götürür. Sonra o, anasının qohumlarının himayəsinə keçir. Gimnaziyanı yarımçıq atır, sonra hərbi məktəbə daxil olur, Qafqazda peyda olur, qulluqda uğur qazanır, dueldə vuruşur, hərbi rütbəsi aşağı salınır, yenidən yüksəlir, vaxtını kəfdə və eys-işrətdə keçirir, çoxlu pul xərcləyir.

İnsanın tərbiyəsində əsas amillərdən biri, Dostoyevskinin fikrincə, onun uşaqlıq təəssüratlarıdır. Sonralar həyatın həlledici məqamlarında bu təəssüratlar sanki qəlbin dərinliyindən üzə çıxır və adamın müqəddəratında vacib və həlledici rol oynayır. Mityanın uşaqlıq illərində parlaq təəssüratlar az olmuşdur. O sanki tənhalıq içində böyümüşdü. Onun hərəkətlərlə dərin ruhi vəziyyəti və duyğuları arasında bir ziddiyyət vardı. Yəni o sanki bir dəyərlərlə yaşayır, hərəkət edir, onlara can atır, qəlbinin dərinliyində isə özündən xəbərsiz başqa dəyərlər gəzdirir. O, bir tərəfdən, kobud, davakar, rəhmsiz və qəddardır, digər tərəfdən onda gözəlliyi duyan, Şillərdən şeirlər əzbər bilən incə qəlb və saf düşüncə vardır. Onun qəlbi hələ öz istinadgahını, öz idealını tapmamışdır. Amma onda bu ideala böyük ehtiyac olduğu aydın sezilir. Bu cür ehtiraslı şəxsiyyətlər yalnız əsl, böyük ideali tapanndan sonra sakitləşə bilərlər. İdealsız onlar dağıdıcı qüvvəyə çevrilir və öz orbitini itirmiş meteora bənzəyirlər. Bu ideali, bu mə-nəvi dayağı Mitya sonralar, oddan-alovdan keçəndən və çaşqınlıqlara düşəndən sonra tapacaqdır. Bu ideal əvvəlcə rus qadınına məhəbbət kimi ortaya çıxacaq və Mitya Qruşenkanı sevcək, onda bir doğmalılıq, mərhəmlik tapacaq. Anasız və atasız böyümüş Mitya üçün bu, təbiidir. Sonra isə o, öz qəlbinin əsl istinadgahına - Allaha tapınacaq. Bu, sonralar baş

döyüş meydanı isə insanların qəlbləridir". Mityayla Katerina İvanovnanı bir-birinə bağlayan əsl məhəbbət deyil, qürurların toqquşması və mübarizəsidir.

İş elə gətirir ki, məğrur general qızı Mityanın ayağına gəlməli olur: Katerinanın atası hökumət pullarını mənimseyinə görə həbsxanaya düşür. Onu xilas etmək üçün general qızı pul dalınca Mityanın yanına gəlir və onun bütün şərtlərini qəbul etməyə hazır olur. Mitya qızın özünü ata yolunda qurban verməyə hazır olduğunu görür, onun bu şücaəti qarşısında öz alicənablığını göstərmək və bununla da ondan üstün olduğunu təsdiq etmək istəyir: beş min rublu ona verir və nəzakətlə, cəngavərçəsinə yola salır. Mityanın alicənablığında bir eqoizm də vardır. Məhəbbətdə isə eqoizmə yer qalmamalıdır. Məhəbbətdə iki deyil, yalnız bir "mən" vardır. Məhəbbət iki "mən" in bir olmasıdır. Leyli və Məcnun məhəbbəti bu cür məhəbbət idi. XIX əsrin Məcnunu isə ağırlı şəkildə qürurlu bir məhəbbətlə sevirdi, sevdidi məxluqda özünü, öz "mən"inin təsdiqini axtarırdı. Bu da məhəbbəti nifrətə çevirir. Sevənlərin bir-birinə olan məhəbbəti onların bir-birinə nifrəti kimi təzahür edir. Bu nifrət də onları əbədi olaraq bir-birinə bağlayır və onlar sanki bu qarşılıqlı nifrətsiz yaşaya bilmirlər.

Mityanın Qruşenkaya olan məhəbbəti başqadır. Doğrudur, bu məhəbbət də nifrətdən başlayır. Qruşenkanın Fyodor Karamazovla sevdələşməsinə eşidən Mitya onu döyməyə gəlir, gəlir və əbədi olaraq qadının müti köləsinə çevrilir. Nəydi Qruşenkada onu bu qədər valeh edən? Bu müəmmalı qadının rus gözəlliyi! Mitya bu qadında sanki öz milli ruhunu, milli gözəlliyi, nəse ana gözəlliyi və ana mərhəməliyi, ana doğmalığı kimi bir şeyi tapmışdı. O sanki yad bir mühitdən birdən-birə doğma ana qucağına düşmüşdü. Katerina İvanovnanın əzəmətli və məğrur gözəlliyində nəse bir yadlıq, özgəlik, qorxunc bir cazibədarlıq vardı. O, bu gözəllik qarşısında, bu qürur qarşısında həm sarsılır, həm də çilgınlışırdı. Sanki bu gözəllik onu mübarizəyə səsləyirdi. Qruşenkanın gözəlliyi Mityanı sakitləşdirir, ram edir, onun qəlbinə qürur və eqoizm demonundan xilas edir. Mitya sanki saf bir uşağa çevrilir. Bu o deməkdir ki, onun qəlbi ax-

idi. Qoca nökər Qriqori Mityanın gelişindən xəbər tutub onu təqib etmiş və Mitya da onu tunc dəstəklə başından vuraraq ağır yaralamış, əlləri və üst-başı qan içində yenidən Qruşenkanın mənzilinə gəlmişdi. Orada biləndə ki, qadın Mokroye kəndinə əri ilə görüşə gedib, Mitya onun dalınca yola düşmüş, özü ilə tapançalarını da götürmüş və orada Qruşenkayla görüşdən sonra səhərə yaxın özünü öldürmək qərarına gəlmişdi. Qruşenka onun son ümidi idi. Ona olan məhəbbəti Mityanı həyata qaytaracaq yeganə ümid yeri idi. İndi bu inamı da itirdikdən sonra Mityada həyat həvəsi sönmüşdü. Bir tərəfdən də Qriqorinin sağ qalacağından xəbərsiz halda özünü qatil hesab edirdi. İndi o, Mokroye kəndinə Qruşenkanı sonuncu dəfə olaraq görməyə, sonra isə öz həyatına son qoymağa gedir. Lakin Mokroyedə hadisələr elə cərəyan edir ki, Qruşenka keçmiş ərinə deyil, Mityanı sevdiniyini elan edir. Yeni ümid yeri yaranır və Mitya həyata qayıdır. Elə bu məqamda da onun dalınca polis məmurları gəlib onu ata qatili kimi həbs edirlər.

Məsələ burasındaydı ki, elə həmin gecə Fyodor Pavloviç öz evində Smerdyakov tərəfindən qətlə yetirilmiş və qarət edilmişdi. Bütün şübhələr isə Mityaya sarı yönəlmişdi. Faktların hamısı onun əleyhinə şahadət verirdi. Mityanın isə birəcə dərdi qalmışdı - kaş ki Qriqori sağ qalaydı. O biləndə ki, Qriqori ölməyib, "mən qatil deyiləm" deyər vəcdə gəlmiş və özünü xilas olmuş kimi sanmışdı. Elə bu məqamda da onu başqa bir itihamla - ata qatili kimi həbs etmişdilər. Mitya daxilən azad olanda, daxilən məqsədinə çatanda və özünü xoşbəxt hesab edəndə (Qruşenka onu sevirdi və o qatil deyil), zahirən o öz azadlığını itirir və məhbusa çevrilir. Onun ruhu azad olanda vücudu məhbəsə düşür.

Göründüyü kimi, Mityanın daxili dünyasında və ruhunda baş verən hadisələr bir-birinə zidd hadisələrdir. O, qəlbinin dərinliyində alicənab, sevən, günahsız bir insandır, zahirən isə, yeni faktlar dünyasında müqəssirdir. Elə burada da ruhi aləmlə realizm dünyası Mityanın aqibətində və həyatında üz-üzə dayanır. O bütün istintaq boyu inanır ki, günahsızdır, atasının qatili deyil, ona görə də haqq-ədalət öz yerini tutacaq. Amma onun xəbəri də yoxdur ki, faktlar

sanki Mitya özünə qayıdır, real aləmdə itirdiyi özünü tapır. Mitya ani olaraq yuxuya gedir və yuxuda belə bir rüya görür: sanki o, haradasa, ucsuz-bucaqsız çöldə yol gedir. Yaxınlıqda kənd görünür, qapqara qaralmış, yanib külə dönmüş daxmalar gözə deyir. Yolun kənarına isə arvadlar - evsiz qalmış insanlar düzülüşlər - hamısı da qupquru qurumuş, ac-yalavac, kir-pas içində. Onların içində bir nəfər ucaboşlu, arıq arvad onun diqqətini çəkir. Onun qucağında südəmər körpə ağlayır, anasının döşləri quruyub və uşağı əmizdirə bilmir. Zavallı çağa ağlayır, elə hey ağlayır, çılpaq, soyuqdan gömgöy göyərmiş qollarını tərpedir. Mitya arabacıdan soruşur ki, onlar niyə ağlayırlar. Arabacı ağlayanın balaca çağa olduğunu söyləyir. Mitya hiss edir ki, onun qəlbindən indiyədək ona tanış olmayan bir duyğu baş qaldırır, onun da ağlamağı gəlir və nəse elə bir şey etmək istəyir ki, çağa ağlamasın, onun qapqara qaralmış və qupquru qurumuş anası ağlamasın, elə bu an, təxirə salmadan nəse etmək istəyir. Bu yerdə də onu ayıldırlar. Amma ağlayan çağa artıq heç vaxt onun yadından çıxmıyacaq. Bu rüya Mityanın qəlbinin oyanışı idi. Oyanmış qəlbə insan əzabları, insan rəzaləti əbədi olaraq özünə yer edir, silinməz iz buraxır. Bu qəlb bir daha yuxuya getməyəcək və zavallı Snegiryovu onun kiçikyaşlı oğlunun gözü qarşısında saqqalından tutub sürükləyən rəhmsiz Mitya öz yerini birdəfəlik bu ağlayan çağanın halına yanan Mityaya verəcəkdir. Onda Mityanın qəlbi yuxudaydı, indi o, ayılıb, ona görə də həyatı zahirdən deyil, daxilən seyr edir və insanların halına yənir. İnsanlara qarşı olan bu mərhəmət, bu qayğı onu gətirir Allah yoluna çıxacaq. İnsanları sevmədən Allahı sevmək olmaz, insanlara qayğı göstərmədən Allaha inanmaq mümkün deyil. Dinin də, imanın da yolu real həyatdan və real insanlara qarşı olan qayğı və məhəbbətdən keçir. Dostoyevski belə düşünür. Ona görə də yazıcının din fəlsəfəsində insanla Allah birləşir.

(Davamlı səhifə 17-də)

Mitya yuxudan ayılan kimi ilkin istintaqın onun həbsi barədə qərarını oxuyurlar. Bu da "realizm". Amma Mitya artıq başqa bir realıqdan, başqa bir həqiqətdən halidir. O, təkə yatdığı yuxudan deyil, həm də həyat deyilən yuxudan ayılmışdır. İndi ona digər, ali bir həqiqət bəllidir. Mityanın bu cür qəlbən, rühən ayılması üçün o, ağır bir zərbədən sarsılmalydı, hansısa ağır bir faciə, iztirab onun ruhunu silkələməli idi. Bu da baş verdi. Mityanın ruhu oyandı. Oyanmış ruh cinayəti (kiminki olursa olsun) öz cinayəti kimi qəbul edir, özünü müqəssir sanır - günahsız müqəssir. Mitya ittihamı qəbul edir, amma atasını öldürmədiyini söyləyir. O, ağlayan çağın yolunda Sibirə sürgün olunmağa hazırdır. İndi bütün baş verənlərdən sonra, Qruşenkaya məhəbbətdən və ata qətlində ittiham kimi bir ağır işgəncədən sonra Mityanın ruhunda bir dö-

düşmüş bir adam kimi, Avropa bu qədər özünə cəlb edir. Baş vermiş hadisələr ərəfəsində İvan Karamazov Avropaya getməyə hazırlaşdı. Avropanı o, özünün ikinci vətəni hesab edirdi. Avropaya getməzdən əvvəl İvan atasının yanına, əyalət şəhəri olan Skotopriqoyevskə gəlir və bütün faciələr də elə burada baş verir.

Monastırda, Zosima atanın hücrəsində ata Karamazov abidə müraciət edərək, oğlu Mityayla olan əmlak mübahisəsini həll etmək istəyir. Digər qarşıdaşlar da burada iştirak edirlər. Mityanı gözləyərək, onlar söhbətə başlayır və söz İvan Karamazovun kilsə məhkəməsi barəsində yazdığı məqalədən düşür. Məqalədə İvan təsdiq etməyə çalışır ki, Avropada, yeni Roma imperiyasında xristianlıq bir din kimi qəbul olunanda, dövlət sadəcə olaraq dini özünə tabe etdi və kilsə dövlətin tərkibinə daxil edildi. Beləliklə də, din öz əzəli, yeni kilsə mahiyyətini itirib, hakimiyyət statusu

rus milli mədəniyyətinin doğma zəmində toqquşması və bu yad mədəniyyətin milli mədəniyyət üzərində qələbəsi dayanmışdır. Rus dvoryan ziyalısı öz qəlbini yarısını həmin o yad mədəniyyətə vermiş, onu da öz milli mədəniyyəti kimi sevmişdi. Bu da rus dvoryan ziyalısının daxilin ikiləşməsinə gətirib çıxarmışdı ki, faciəni də Dostoyevski qədər dərinləndirən duyan və onun bədii mənzərəsini yaradan ikinci bir rus yazıçısı yoxdur.

Bir şəxsiyyət olaraq İvanın iztirablarının və faciəsinin səbəbi ondadır ki, o bu iki əks həqiqətdən və əks ideyadan birini seçə bilmir. O sonacan nə öz fəlsəfi düşüncələrinə, nə də öz dini duyğularına inana bilir. Ona görə də o, daim aralıq vəziyyətdə qalır: bir tərəfdən Smerdyakov, digər tərəfdən Alyoşa onu maraqlandırır və özünə cəlb edir. Bu həm də Böyük inkvizitorla Zosima atanın təbliğ etdikləri iki əks həqiqətlərdir. Bir qədər də dərinləşsək, bu ziddiyyət İvanın qəlbində Allahla iblisin mübarizəsidir.

Bu iki əks təmayülün real ifadəsi kimi Smerdyakov və Alyoşa çıxış edirlər. Onların hər ikisinə İvanın ikili və ziddiyyətli qəlbində yer vardır. Amma bu əksliklər daim və əbədi olaraq bir yerdə yaşaya bilməzlər, onlardan biri tez-gec İvanın qəlbindən kənar edilməlidir. Onlardan hansının iraq olunub, hansının qəlbə qalmasından isə İvanın aqibəti asılı olacaqdır: şeytan Smerdyakov onu məhvə gətirib çıxara bilər, mələk Alyoşa isə onu xilas edə bilər.

Odur ki İvan Karamazov Alyoşaya qarşı daxili, ruhi bir ehtiyac duyur, onu görüşə çağırır və onun qarşısında açıq etiraf edir, yeni özünün əsas fikirlərini və duyğularını, özünün insan və Allah fəlsəfəsini ona açıb danışır. İvan deyir ki, o, Allahı inkar etmir, onu birbaşa və sadəcə olaraq qəbul edir. Amma bu qəbul etmək, hələ inanmaq demək deyildir. İvan sadəcə olaraq Volter kimi Allah ideyasını bəşəriyyət üçün vacib sayır və qəbul edir: yeni Allah olmalıdır, va-

Dostoyevskinin "Karamazov qardaşları" romanı dini-fəlsəfi epopeya kimi

nüş, bir ayılma baş verdi. Bu andan etibarən hər bir kəsin ağrı-acısını, fəlakət və göz yaşlarını, iztirablarını o özünün kimi qəbul edəcək və öz ürəyində duyacaq. Bu andan etibarən öz həyatı və başqalarının həyatı onun üçün eyni olacaq. O, özü ilə başqaları arasında fərq qoymayacaq. Bu da o deməkdir ki, Mityanın qəlbə Allahı iman gətirməyə hazırdır.

Amma Mityanın yanına, həbsxanaya Alyoşadan savayı, həm İvan, həm də Rakitin baş çəkirlər. Rakitin Mityayla insan barəsində, onun beyni, fiziologiyası haqda söylədikləri onu çaşdırır. Mitya yeni insan barəsində düşünür, amma yenə də Allahı itirəcəyindən qorxur. Deməli, onun ruhu iki həqiqət arasında tərəddüd edir. Bir tərəfdən, "hamı hər bir kəsin əvəzində günahkardır", digər tərəfdən, insan yer üzünün ağasıdır və "insana hər şey rəvadır" - bu iki fikrin biri İvana, digəri Zosima ataya (deməli, həm də Alyoşaya) mənsubdur. Mitya hansı yolla gedəcək - bunu gələcək göstərəcəkdir. İndi isə Mitya öz Allahını axtarır və bu yolda əzab çəkir. O, Allahın həqiqətini qəbul etmək istəyir, digər tərəfdən, bəlkə Allah heç yoxdur deyə şübhələr və tərəddüdlər içində üzülür.

Beləliklə, Mitya çaşqınlıqlardan, Katerina İvanovnaya olan ziddiyyətli hisslərdən keçərək Qruşenkaya olan sidqi məhəbbətinə yüksəlir, oradan da Allahı inama doğru yol açılır. Burada Qruşenkaya olan məhəbbət bir təkən rolunu oynayı.

HƏYATİ MƏSƏLƏLƏRİN İNSANI HƏLLİ İVAN KARAMAZOVU HƏYƏ GƏTİRİB ÇIXARDI?

Dostoyevskinin fikrincə, fəlsəfə həyatı məsələlərin insan tefəkkürü vasitəsilə və insani mövqedən, dind isə onların ilahi mövqedən həllinə cəhd göstərir. İvan Karamazov həyata və insana məhz fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən yanaşır. Odur ki, onun humanist, məntiqli ideyaları axırda onu səhv nəticələrə gətirib çıxarır. Bunun da səbəbi ondadır ki, İvan Karamazov dərin həyatı məsələlərin həllində Allahdan və dindən imtina edir, hətta bəzi məqamlarda Allahla mübahisəyə də girir. Bu da onun faciəsinin əsas səbəbini təşkil edir. İvan Karamazovun dini mövqedən imtina edərək, fəlsəfi mövqedə dayanması onunla izah olunur ki, o, rus ziyalılığının avropapərəst qanadını təmsil edir. Məzh Avropa və katolik kilsəsi, Dostoyevskinin fikrincə, çoxdan Allahın yolundan sapmış və həyatı məsələlərin həllini insanın öz öhdəsinə buraxmışdır. Ona görə də İvan Karamazovu bir filosof kimi, rus zəminindən və rus pravoslav dinindən ayri

qazandı, yeni dövlətə çevrildi. Əslində isə, İvanın fikrincə, hər bir dövlət get-gedə kilsəyə çevrilməli və bununla da dövlətlə kilsə bir vəhdət halına gəlməlidir. Əslində, bu, Dostoyevskinin öz fikridir. O da belə hesab edirdi ki, əgər Avropada Vatikanın simasında kilsə dövlətə çevrilmişdisə, Rusiyada dövlət özü kilsəyə çevrilməlidir. Hər iki halda kilsəylə dövlət, dinlə hakimiyyət birləşməlidir. Fərq isə ondadır ki, Avropada bu birləşmə dövlətin, Rusiyada isə kilsənin himayəsi altında baş verməlidir.

Sonra söhbət ölməzlik və xeyirxahlıq məsələlərindən düşür. İvan deyir ki, əgər ruhi ölməzlik yoxdursa, onda məni keyfiyyət kimi heç bir xeyirxahlıq da ola bilməz. Zosima ata qeyd edir ki, əgər siz öz ideyanıza bu qədər inanırsınızsa, çox xoşbəxtsiniz, ya da çox bədbəxtsiniz. Zosima ata demək istəyir ki, ölməzliyə (burada, əlbəttə, söhbət ruhun ölməzliyindən gedir) intəhasız inam varsa, bu, böyük səadətdir, yoxdursa, bu, böyük fəlakətdir. Zosima ata İvanın ruhi ölməzliyə olan münasibətini bilmədiyindən belə deyir: ya xoşbəxtsən, ya da bədbəxt. Amma Zosima ata bir şeyi yaxşı görür ki, İvanın qəlbində və orada inamla inamsızlıq bir-birilə mübarizədədir. Məhz bu mübarizə, Zosima atanın dediyi kimi, İvana əzab verir. Ona görə də İvan Karamazovu nə ateist, nə də dindar hesab etmək olmaz. Bu daxili mübarizənin nəylə qurtaracağını Zosima ata qabaqcadan xəbər verir. İvan soruşanda ki, bu ideya onun qəlbində, xüsusən də müsbət tərəfə, həll oluna bilermi, Zosima ata bildirir ki, əgər müsbət tərəfə həll olunmazsa, onda məni tərəfə heç cür həll oluna bilməz, çünki insan qəlbini mahiyyəti bələdir. Burada Zosima ata, eynilə də Dostoyevski, ümumiyyətlə, insan qəlbini mahiyyətini nəzərdə tuturlar. Yeni insan qəlbə öz təbiəti etibarilə heç vaxt ateist ola bilməz. Ateizm qəlbə deyil, ağılın xüsusiyyətidir.

Sonra görəcəyik ki, İvanın qəlbində hələ sonacan həll olunmamış bu ziddiyyətli iki ideyadan birini, yeni inamsızlığı, ruhi ölməzliyə inamın olmaması ideyasını ondan Smerdyakov əxz eləyir və öz həyat fəlsəfəsinə çevirir. İvanın Smerdyakovun fərqi ondadır ki, İvanın böyük və humanist qəlbə iki əks ideya arasında tərəddüd edərkən Smerdyakovun cılız qəlbə o ideyalardan birini qəbul edib ona tabe olmuşdur. Bu da onu sonda ata qətlinə gətirib çıxarmışdı.

İvanın daxili ziddiyyətləri əslində şəxsi ziddiyyətlər deyil, ümumən dvoryan ziyallıqlarına aid olan ziddiyyətlərdir. Bu ziddiyyətlərin də kökündə yad, amma bununla belə güclü Qərb mədəniyyətilə

zəsidir. Bu iki əks dəyərlərdən heç biri İvanı qane etmir, edə də bilməz, ona görə ki, onların hər ikisi ayrı-ayrılıqda insan dərrakəsinə hakim kəsilməlidir. Onların hansısa formada vəhdəti gərəkdir. Bu vəhdət fəlsəfədəmi, yoxsa dindəmi baş verə bilər? Din bu dünyanın deyil, ilahi dünyanın və Allahın həqiqətlərini təbliğ edir ki, bu da insan ağılına sığmır, onun imkanları xaricindədir. Fəlsəfenin təbliğ etdiyi həqiqətlər sırf insani həqiqətlər olaraq bugünün tələblərinə cavab verə bilmir. Odur ki insan bu iki həqiqət arasında çaşıb qalır. Bu, əslində insanın öz qəlbə ilə öz ağılı arasında çaşıb qalması deməkdir. D.S.Merjkovskinin fikrincə, bu əks həqiqətlər ilkin xristianlıqda vəhdət halında olub. Sonrakı, ortodoks xristianlıq onları ayırır və bir-birinin əksinə qoyub: ruhu müqəddəs, vücudu isə naqis kimi dəyərləndirib. Beləliklə də, kilsə ruhun xeyrinə olaraq vücudu inkar etmək, onun tələblərinə məhəl qoymamaq yolunu tutub. Bu da çoxsaylı çaşqınlıqlara və fəlakətlərə gətirib çıxarıb.

Böyük İnkvizitorun ideyaları çox məntiqli və inandırıcıdır. Zosima atanın ideyaları isə çox cazibədar və mücərrəddir. İnkvizitorun ideyaları ağıla, Zosima atanın ideyaları isə qəlbə nüfuz edir. Birincinin fikirləri ağılabatandır, ikincinin-kilər isə ürəyəyətandır. İnsana isə həm ağılabatan, həm də ürəyəyatan ideyalar lazımdır. Dostoyevski İnkvizitorun ideyasının əleyhinə Zosima atanın təlimini, İvanın fəlsəfəsinin əleyhinə Alyoşanın inamını qoyur və onlardan heç birini təbliğ və təqdir etmir. Bu da polifonik roman poetikasının əsas tələblərindən biridir - müəllifin bitərəfliyi.

İvan Karamazovun xarakterindəki və şəxsiyyətindəki ikiləşmə, əks təmayüllər onun Smerdyakovla və Alyoşa ilə söhbətlərində təzahür edir. Onlardan hər biri İvanın iki əks səslərindən birini eşidir: Smerdyakov ondakı "insana hər şey rəvadır", ölməzlik deyilən şey yoxdursa, insan öz hərəkətlərində və istəklərində azaddır və bu kimi ateist fikirləri, Alyoşa isə İvanın ruhunun dərinliyindəki humanizmi, Allahı inam istəyini eşidir və onlara istinad edir. İvan nə Smerdyakovu, nə də Alyoşanı aldadır. Sadəcə olaraq həm Smerdyakov, həm də Alyoşa onda öz ruhlarına və istəklərinə uyğun olan təmayülü tapa bilirlər. Ona görə də İvan Karamazov həm Smerdyakova, həm də Alyoşaya bu qədər yaxındır və əslində İvan bu əks fikirlili insanlara daxili bir ehtiyac duyur: onu həm Smerdyakov, həm də Alyoşa maraqlandırır. Smerdyakovun daha dərin və fəlsəfi varianı isə şeytan obrazıdır ki, bu da İvanın oxşardır. Onun qəlbində şeytanla mələk ölüm-dirim mübarizəsində bulu-

ciydir. Amma bu o demək deyildir ki, İvan Allahın varlığına inanır. İvan Allah ideyasını çox böyük və möhtəşəm bir ideya hesab edir və təəccüblənir ki, bu qədər ali bir ideya insan kimi bir vəhşinin qəlbinə necə yol tapa bilməmişdir və oraya necə yerləşə bilər. Allah ideyası bu mənada insana çox böyük şərəf gətirir. Amma İvan yenə də öz əqidəsində qalır ki, insan bu ali ideala layiq deyildir. İvan Karamazovun insan haqqında bu qədər həqarətlə danışması (və yəqin ki özünü bu sıradan kənar hesab edərək danışması), əlbəttə, iddiadan savayı bir şey deyildir. Dostoyevski isə belə hesab edir ki, insan (o cümlədən rus insanı) zahirən, praktiki olaraq nə qədər yəndəmsiz, ziddiyyətli olsa da, ruhen Allahın məhəbbətinə layiqdir və bu ruhi gözəllik tez-gec özünü büruzə verməlidir. İvan deyir: "Beləliklə, Allahı qəbul edərəm, onun böyüklüyünü, bizə qətiyyətlə məlum olmayan məqsədini anlayaraq qəbul edərəm, onun yaratdığı bu nizama, həyatın mənasına, əbədi harmoniyaya inanıram. Beləcə təsəvvür et ki, son nəticədə Allahın yaratdığı bu dünyanı qəbul etməyəm. Bunu başa düş, mən Allahı deyil, onun yaratdığı dünyanı, Allahın dünyasını qəbul etməyəm və heç vaxt da qəbul edə bilmərəm". Burada, İvanın bu fikirlərində ilahi həqiqətlə insani həqiqət qarşı-qarşıya qoyulmuşdur. İvan Allahın yaratdığı dünyanı öz insani həqiqətləri nöqteyi-nəzərdən mühakimə və inkar edir. Bütün bunları Alyoşaya danışmaqla o, hiss edir ki, sonacan haqlı deyil, hiss edir ki, burada nəşə bir səhv vardır. Amma bu səhvi insan idrakı görmək iqtidarında deyil. Bu səhvi qəlbə duyğusu və inamı vasitəsilə dəf etmək olar. İvanda isə bu inam yoxdur. O, hər şeyin, o cümlədən Allahın da məğzində idrakın gücü ilə çatmaq istəyir. O sanki Evklid dünyasının qanunlarından çıxış edərək, qeyri-Evklid dünyasını dərk etməyə çalışır. Allahın varlığını və onun bütün müdrikliyini dərk etmək üçün idrakdan imtina edərək, inama üz tutmaq lazımdır. İvan isə filosof olaraq idrakın gücünə arxalanır, ona görə də köklü səhvlərə yol verir. Amma bu ziddiyyətli vəziyyətdə, bu çaşqınlıqlar içində İvan nə qədər Alyoşanı öz əqidəsinə inandırmağa çalışsa da, əslində özü daxilən Alyoşanın həqiqətini qəbul etmək istərdi. O, öz xəstə ruhunu Alyoşanın vasitəsilə sağaltmaq istərdi.

(Ardı var)

